

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті розглянуто в соціально-культурному аспекті, у контексті двох протилежних тенденцій у суспільстві (соціалізації й десоціалізації) основні чинники, форми й поняття (межа, край, центр, периферія) маргінальності, яка є закономірним суспільним процесом, і набуває позитивних якостей за умови розгортання зворотнього процесу соціалізації.

Ключові слова: маргінальність, соціалізація, межа, відчуження, шизофренія, децентрування.

В статье рассмотрены в социально-культурном аспекте, в контексте двух противоположных тенденций в обществе (социализации и десоциализации) основные факторы, формы и понятия (граница, предел, центр, периферия) маргинальности, которая является закономерным общественным процессом и приобретает позитивные качества при условии развертывания обратного процесса социализации.

Ключевые слова: маргинальность, социализация, граница, предел, отчуждение, шизофрения, децентрация.

The basic factors, forms and notions (border, limit, center, periphery) of marginality, which is a logical social process acquiring positive qualities on condition that the process of socialization is being developed in a reversed direction are considered in the present article in a social-cultural aspect in the context of two opposite tendencies in society – socialization and desocialization.

Key words: marginality, socialization, border, limit, alienation, schizophrenia, decentration.

Постановка проблеми. Маргінальність, незважаючи на свій «другорядний» характер, є такою ж важливою частиною соціуму й культури, а також чинником їх розвитку, як і інші «центрально» явища. Більше того, без неї неможливо зрозуміти ще й сенс, закономірність основного шляху розвитку, так само, як і межі існування центральних (так званих «мейнстрім») або домінуючих напрямів у культурі. Однак, значення маргінальності виходить далеко за межі своєї опозиційно-контрверсійної ролі та є цілком самостійною сферою, що характеризується такими поняттями як індивідуально-психологічне, підпільно-внутрішнє, віддалене, непізнане, близьке до патології.

Аналіз актуальних досліджень. У ХХ столітті, в зв'язку з актуалізацією несвідомого в психоаналізі, посилюється інтерес до таких крайніх явищ, як садизм, мазохізм, шизофренія, які зазнають у деяких авторів [5; 4] теоретичної реабілітації. Останнім часом маргінальність, особливо в масовій культурі, характеризується екзотичністю, перш за все в національно-расовому аспекті, і патологічністю, девіантністю (різноманітні роду психічні комплекси, відхилення сексуально-агресивного характеру). Ця тенденція характерна для художньої літератури (Дж. Фаулз, П. Зюскінд, Т. Вулф), кіно (Т. Бертон,

Д. Лінч) та інших сфер культури. Тобто маргінальність, відповідно до нейтрально-евфемістського характеру, є зручною формою художньо-теоретичної реабілітації деяких негативних вищезазначених явищ. Усе це зумовлює актуальність дослідження нової розширеної сфери маргінальності, оскільки її традиційне статичне трактування як поняття граничного відносно суспільства не є адекватним. При цьому необхідно враховувати, що, по-перше, межі соціуму невизначені й постійно змінюються, унаслідок чого маргінальні явища можуть опинитися в межах соціуму, а, по-друге, маргінальність насправді не є виходом з соціуму, а лише відносним (суб'єктивно-індивідуальним) віддаленням від нього. Тобто маргінальність необхідно розглядати як своєрідну, опосередковану форму соціалізації, що і є **метою статті**.

Виклад основного матеріалу. Деякі автори (С.П. Гурін) розглядають маргінальність як велику сферу найрізноманітніших соціально-культурних явищ периферійного характеру (свято, гра, дитинство, сп'яніння й ін.), які цілком уписуються в традиційні форми існування людини. Більш специфічними, на наш погляд, можна вважати явища смерті, хвороби, містики, трансценденції, а також жахливого, катастрофічного, дивного, незвичайного. Проте ці крайні прояви буття трапляються в суспільстві й набувають прийнятних соціальних форм, тобто їх маргінальність мінлива та відносна. Це стосується й таких якостей, як одиничність, унікальність, неповторність, які С.П. Гурін вважає специфічними для маргінальності [1, с. 12]. Однак вони належать переважно до форми явищ, яка ніби знімається в ході циклічно-повторюваного історичного процесу. Це особливо помітно в контексті масової культури, в якій усі явища піддаються імітації, тиражуванню, і, відповідно, втрачають свою новизну й унікальність. У цілому, більшість авторів у дослідженнях з даної тематики відносять до маргінальності такі сфери, як тілесність (сексуальність), психічні комплекси (параноя, шизофренія), алкоголізм, насильство і смерть як крайні, граничні для соціуму й життя явища.

Не менший інтерес викликає і сам процес маргіналізації. Згідно з Робертом Мертоном до основних типів реакцій, що спричиняють виникнення субкультур, у т.ч. маргінальних, можуть належати: 1) інновація (погодження з цілями суспільства, але відкидання соціально схвалюваних засобів їх досягнення); 2) ритуалізм (відкидання цілей суспільства, але погодження використовувати соціально схвалювані засоби); 3) ретритизм (одночасне відкидання і цілей, і засобів – волоцюги, наркомани і т.п.); 4) бунт (тотальне непогодження, але яке спричиняє формування нових цілей і засобів, нової ідеології) [7, с. 122–123]. Цю класифікацію засновано на виділенні різного ступеню лояльності периферійних культур по відношенню щодо Центру, а також на моделі статичної структури суспільства, що не відповідає сучасним реаліям.

Розуміння сутності цього феномену неможливе в контексті бінарних опозицій центр – периферія, норма – патологія без урахування їх характеру та стосунків між ними. У цьому плані доцільно виділяти два різноспрямовані

процеси: соціалізації та маргіналізації (десоціалізації), які можуть здійснюватися на двох рівнях: макро- і мікросоціальному. У контексті цих процесів маргінальність набуває рухомо-невизначеного, і навіть частково – умовно-символічного характеру. Для розуміння її специфіки необхідно враховувати роль іншого поняття – «лімінальне» («крайне»), яке конкретизує соціум саме у напрямі його розвитку або можливого майбутнього. Ідеться про актуалізацію визначених, характерних для суспільства на даному етапі розвитку форм маргінальності (типів маргіналів). З огляду на це необхідно розрізняти регресивний і прогресивний її типи, з яких останній є актуальною, домінуючою формою соціалізації.

Перш за все, відзначимо важливість самого поняття «межа». Зрозуміло, що в умовах глобалізації межі умовні й проникні, і тому привертають увагу активної, творчої частини суспільства особливими умовами, в яких виникають новаторські явища, проекти, осередки зростання на основі незвичайного поєднання різних традицій, якостей соціального й культурного характеру. Ж. Дельоз, розглядаючи особливості «логіки сенсу», відзначає, що «якнайглибше – це шкіра» [2, с. 132], оскільки в ній, як у межі внутрішнього світу й зовнішнього, концентруються життєво важливі енергії і відбуваються обмінні процеси.

Суспільство аналогічно до організму живе у більшості випадків «на межі себе, на власній межі» [там само], тобто його внутрішня стабільність залежить від стану меж, що забезпечують гармонізацію стосунків із зовнішнім світом. Тим більше це справедливо щодо культури, яка завжди розвивається на зіткненнях, перехрестях, у постійному діалозі, що привертає активну (пасіонарну) частину населення, представники якої завдяки своєму маргінальному становищу можуть досягти своїх цілей. Зрозуміло, що привабливим це становище є для тих, хто бажає звільнитися від притаманного центрам тиску традицій, стереотипів, моралізму. При цьому відбувається неповна десоціалізація, яка пов'язана з пересуванням суб'єкта не лише з центру до периферії, але і з макро- на мікросоціальний рівень.

Заміщення витисненого соціального іншим його змістом відповідає процесу ресоціалізації, який відбувається завжди при пересуванні в просторі (за винятком таких видів відпочинку, як туризм і подорожі) з вищезазначених міркувань. У випадку заміщення несоціальним (перш за все, природно-біологічним) змістом, може відбутися повна (тимчасова або постійна) десоціалізація, пов'язана з виходом за межі соціального в будь-якому типі суспільства. Отже, неповна маргіналізація відбувається у рухові суб'єкта від Центру і макрорівня – до периферії, мікрорівня соціуму в напрямі досягнення його внутрішньої межі й може бути мотивована чинниками матеріального (освоєння нових просторів), соціально-політичного (неприйняття влади Центру), культурного (прагнення до незвичайного, екзотичного, творчий пошук), духовного порядку (поширення нових ідей, напрямів, місіонерство, просвіта). До крайніх, межових для соціуму проявів цього процесу слід віднести шлях війн і насильства (крім тоталітарних суспільств, у яких вони

легалізовані), що можна розглядати як негативний спосіб досягнення загальних вищезазначених цілей.

Зрозуміло, що інтенсивний процес маргіналізації спричиняє актуалізацію будь-яких периферійних і підпільних субкультур (кримінал, авангард, містика, гомосексуалізм, наркоманія), які можуть бути частково зовні легалізовані й реабілітовані в культурі, переважно в її найбільш успішній комерційній частині. Парадоксальним чином виходить, що неприпустиме в реальності є можливим на сцені й екрані, тобто мистецтво опиняється часто нижче за невидиму лінію легальності в суспільстві. Разом із тим, відбувається одночасно і зворотний процес соціалізації всіх маргінально-периферійних елементів: вони підіймаються від рівня субкультури до культури, втрачаючи при цьому власну новизну, оригінальність, а, головне, опозиційність заради популярності й успіху.

Насправді це єдиний процес соціалізації, який включає дві сторони: центрування й децентрування, перевага однієї з них веде до порушення рівноваги між центром і периферією. Підтримка динамічної рівноваги в суспільстві можлива тільки шляхом постійного відсунення його меж та освоєння нових просторів. Це стосується, перш за все, ліберально-ринкової моделі суспільства, яка до цих пір демонструвала здібність до асиміляції не тільки маргінальних, але й чужорідних, екзотичних елементів. Цей процес соціалізації відбувається не тільки через політику Центру, а також завдяки дії чинника глобального ринку, в якому еволюція потреб є причиною постійної актуалізації всього унікального (витвори мистецтва), оригінального (східна екзотика, вироби з натуральної сировини ручної роботи), незвичайного тощо. Це відсування меж суспільства (культури) відбувається на основі таких його якостей, як мінливість, толерантність, відвертість, що притаманні ліберальним типам суспільства. Проте дійсною причиною цього процесу, на думку Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, є прагнення уникнути абсолютної (зовнішньої) межі, якою для капіталізму є шизофренія як побічний продукт лібералізації, пов'язаний із процесами розпаду, поділу як суспільства, так і свідомості. Вбачаючи в цьому (а не в експлуатації, соціальній несправедливості) головну особливість сучасного капіталізму, автори пов'язують це з процесами «розкодування і детериторізації потоків у капіталістичному виробництві» [3, с. 386], сутність яких можна визначити як зміну форм функціонування об'єктів з метою внесення їх до даної системи. Цей феномен відповідає суті гегелівського терміну «зняття» з тією лише різницею, що тут ідеться не про розвиток, а про еволюцію або кількісне зростання. Слід ще додати, що основним чинником «шизоїзації», на думку цих авторів, є «бажаючі машини», під якими найпростіше розуміти суспільство споживання з його нескінченним зростанням потреб, що спричиняє розпад психіки.

Отже, для уникнення досягнення своєї межі суспільство (капіталістичне) діє шляхом зсуву його всередину та заміни власною іманентною межею, проте тим самим можливо лише домогтися уповільнення небезпечного наближення до зовнішньої межі [3, с. 388]. Слідом за цим настає повна асиміляція цих колись граничних (маргінальних) явищ, перетворення їх на своєрідну

«аксіоматику» суспільства, тобто їх (ре)соціалізація і пересування в просторі між периферією і центром. Іншими словами, те, що вчора здавалося абсолютно неприйнятним, радикальним, завтра стане буденним і банальним. У результаті, сфера соціально-периферійного постійно розширюється й надає суспільству «шизоподібне», рихле різноманіття, а сфера забороненого звужується, наближаючи зовнішню межу. За останні десятиліття цей шлях від межового (граничного) до буденного пройшли спочатку сфера сексуально-тілесного (феномен «сексуальної революції»), потім кримінальна, містична й гомосексуальна субкультури. У наш час вони ніби реабілітувалися, перш за все, у масовій культурі й частково асимілювалися суспільством. Вплив маскульта на цей закономірний цивілізаційний процес є причиною того, що асиміляція маргінальності здійснюється частково, поверхово або просто буває ілюзорною. Так, наприклад, експлуатація, яка була для капіталізму тією зовнішньою межею, що породжувала класову боротьбу, не зникла до нині, а перемістилася на периферію суспільства (експлуатація іммігрантів, нелегалів), включаючи експлуатацію природних ресурсів, особливо непоновлюваних джерел енергії, а також приховані форми у вигляді фінансових махінацій крупних банків, біржової гри. Усе це наближає зовнішні межі цього суспільства й цивілізації у вигляді енергетичної, екологічної та економічної криз, посилюючи апокаліптичні настрої в суспільстві.

Проте, Ж. Дельоз і Ф. Гватарі звертають увагу переважно на суб'єктивний аспект проблеми, вбачаючи саме в шизоїдності головну небезпеку й межу для сучасного ліберального суспільства. На цій підставі вони вибудовують своєрідну онтологію бажання (потреби → бажання → шизофренія → розпад психіки → криза). Шизоїд стає найактуальнішим і найбільш «дійсним» маргінальним типом, а відповідний, безвільно-множинний стан «напіврозпаду» суспільства – головною його особливістю й перешкодою для вирішення сучасних глобальних проблем. Разом із тим, шизоїдність розглядається як прогресивне явище, що сприяє розпаду традиційних і встановленню нових форм суспільства. Іншим, менш актуальним, межовим типом маргінальності є параноїдальність, яка символізує собою протилежні цінності єднання, колективізму, влади, і розглядається як реакційна сила й загроза тоталітаризму. Таким чином, обидва потоки: той, що центрує (консервативний) і децентрує (прогресивний) можуть гармонізувати протилежні процеси маргіналізації і соціалізації, відсуваючи небезпеку наближення до зовнішніх меж.

Історична значущість цих двох потоків виявляється в концепції Виходу і Повернення А. Тойнбі, який розглядає це явище як загальну закономірність історичного процесу на прикладі долі як великих особистостей (Мойсей, Будда, Христос, Конфуцій і ін.), так і соціальних груп, рухів [6, с. 267–284]. Розділяючи суспільство на творчу меншину й пасивну більшість, він показує неминучість їх зіткнення, особливо в період змін. Найважливішим періодом виходу є вилучення із суспільства (ізоляція), під час якого відбувається духовне оновлення, дозрівання нових ідей, що будуть сприйняті та зрозумілі повною мірою, як правило, після смерті автора. Це складає внутрішньо-психологічний

аспект маргіналізації, що є необхідним елементом будь-якої творчості й не пов'язаний з переміщенням у просторі або зміною соціального статусу. Для автора ідеї найбільшу трудність представляє саме втілення її на практиці, чим, власне, займаються, як правило, інші типи особистостей. Це розділення автора й виконавця (наприклад, Ісус Христос – ап. Павло або Маркс – Ленін) стає зрозумілим у контексті різноспрямованих потоків суспільства: центрального й децентрованого (маргіналізація). Об'єктивно ці потоки домінують у певній алгоритмічній послідовності, утворюючи малі цикли історичного часу. Так, наприклад, у ХХ столітті спостерігалися два періоди переважання децентрованих потоків: 10–20 рр. і 50–60 рр., коли політична лібералізація поєднувалася із розквітом культури. Разом з протилежними потоками централізації (соціалізації) вони утворюють два цикли історичного часу тривалістю 50-60 років. У культурі цим потокам маргіналізації відповідають періоди «малого часу», коли переважають такі стилі, як романтизм, модернізм (авангард), постмодернізм, які відзначені творчим пошуком, справжнім новаторством і настроями з подальшою їх еволюцією до соціалізації.

Нарешті, необхідно враховувати роль такого традиційного чинника маргіналізації як відчуження, яке в змінених формах продовжує існувати в суспільствах. Разом з колишніми його джерелами (соціальна неоднорідність, експлуатація) поширюються й нові (безробіття, еміграція). Сучасне відчуження набуває культурно-психологічного характеру й виражається у втраті ідентичності (національної, індивідуальної), своєї ролі й місця в суспільстві, зведення людини на тілесно-біологічний і, разом з тим, пасивно-споживчий рівень існування. Зворотний, компенсаторний процес соціалізації пов'язаний з такими чинниками, як сімейно-родинні й національно-культурні зв'язки, а також такі нові форми його зняття, як субкультури і гедонізм масової культури (включаючи нарко-алкоголізм), які є тимчасовим або ілюзорним вирішенням проблеми. Реальне подолання відчуження пов'язане з розвитком самодіяльності громадян, самоорганізацією суспільства.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, маргіналізація є закономірним суспільним процесом і в контексті звільнення від центрів влади та традицій, духовних пошуків, вирішення психологічних і творчих проблем набувають позитивної значущості за умови розгортання зворотного процесу соціалізації. Із цього приводу Ж. Дельоз зазначає: «Завдання нашого дня в тому, щоб змусити порожнє місце циркулювати, а доіндивідуальні, безособові сингулярності змусити говорити – коротше, щоб продукувати сенс» [2, с. 97]. Іншими словами, виникає завдання допомогти маргінальності стати усвідомленою й активно-творчою, але вирішення цієї проблеми вимагає подальших перспективних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гурин С.П. Маргинальная антропология / С. П. Гурин. — Саратов : СГУ, 2000. — 204 с.

2. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз ; [пер. с франц.]. — М. : ИЦ Академия, 1995. — 298 с.
3. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; [пер. с франц. Д. Кралечкина]. — Ек. : У-Фактория, 2007. — 672 с.
4. Захер-Мазох Л. фон. Венера в мехах. Делёз Ж. Представление Захер-Мазоха. Фрейд З. Работы о мазохизме / Л. фон Захер-Мазох, Ж. Делёз, З. Фрейд ; [под ред. А.Т. Иванова ; пер с нем. и франц.]. — М. : РИК Культура, 1992. — 380 с.
5. Маркиз де Сад и XX век / [Рыклин М., Лели Ж., Батай Ж. и др. ; под ред. А.Т. Иванова]. — М. : РИК Культура, 1992. — 256 с.
6. Тойнби А.Д. Постижение истории. Сборник / А.Д. Тойнби ; [пер с англ.]. — М. : Прогресс, 1991. — 736 с.
7. Merton R.K. Social Theory and Social Structure / R. K. Merton. — N.-Y. : Free Press, 1957. — 189 p.